

Budapest Története I–II. – Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Írták *Nagy Tibor, Györffy György, Gerevich László.*

Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Írták *Kubinyi András, Gerevich László, [Fekete Lajos], Nagy Lajos*
Főszerkesztő Gerevich László. Kötetszerkesztők Gerevich László, Kosáry Domokos. Budapest, 1973. I.: 429 oldal, 242 kép, 3 melléklet. II.: 469 oldal, 224 kép, 1 melléklet.

„Budapest története” és az újabb aquincumi kutatások

Több mint 10 évvel ezelőtt jelent meg a „Budapest történeté”-nek első kötete, mely fővárosunk legkorábbi évezredeiről ad számot a régészeti és történeti adatok alapján. Nagy Tibor szakavatott tollából összefoglaló képet kap az olvasó a paleolitikumtól a magyar honfoglalás koráig. A kötet további része a főváros Árpád-kor végéig terjedő időszakának történetét tárgyalja, ezt a korszakot Györffy György és Gerevich László foglalták össze. A kötet recenzorai – Vaday A., Salamon Á., Wellner I. – már rámutattak a mű érdemeire s egyúttal jelezték – elsősorban a szakemberek számára érdekes – kisebb észrevételeiket. A kötet értékelése pozitív, hiszen az valóban híven tükrözi a legutóbbi – több mint 30 évvel korábban – 1942-ben megjelent hasonló összefoglalás óta elért kutatási eredményeket (Budapest Története, Budapest, 1942). Az alábbiakban nem a mű kritikai ismertetésére törekszünk, mivel ebben az esetben az elmúlt több mint tíz év kutatási eredményeit figyelmen kívül kellene hagynunk, ami eleve időszerűtlenné tenné egy ilyen jellegű tanulmányt. Éppen ezért helyesebbnek véljük, ha az alábbiakban összehasonlítást teszünk az akkori és a mai ismereteink között. Itt elsősorban Budapest történetének ókorára gondolunk, ahol talán a legtöbb újabb eredmény született az elmúlt időszakban.

A mű korábbi ismertetői is rámutattak, hogy az 1973-ban megjelent összefoglalás, a több mint 30 évvel előbb, még a második világháború idején megjelent, s hosszú ideig alapvető kézikönyvként szolgáló – s bizonyos témák tekintetében még ma is annak számító – „Budapest története” méltó utódjának tekinthető. Tudományágunk rohamos fejlődése azonban az ilyen összefoglaló munkák „élettartamát” egyre rövidebb időre csökkenti. Különösen áll ez a mi esetünkben, hiszen az elmúlt másfél évtized aquincumi kutatásai szinte alapvetően megváltoztatták fővárosunk ókori elődje, Aquincum történetére és topográfiájára vonatkozó korábbi ismereteinket. Az óbudai városrekonstrukció olyan lehetőségeket biztosított a magyar régészet számára, hogy ez alatt az aránylag rövid idő alatt az aquincumi katonaváros és elsősorban a katonai táborokra vonatkozóan több adatot sikerült gyűjtenünk, mint az előző száz év folyamán összesen. A polgárváros területén, ha nem is ilyen nagy mértékben, de ugyancsak jelentős feltárások folytak, amik szintén lényeges új adatokat szolgáltattak az egykori municipium, illetve colonia történetének és topográfiájának árnyaltabb megismeréséhez.

Az Óbudán folyó régészeti feltárások még korántsem fejeződtek be, az ásatások eredményeinek feldolgozása még évtizedekig is el fog tartani, az előzetes közlemények alap-

ján azonban már most is vázlatos képet alkothatunk azokról az eredményekről, melyek szükségessé teszik majd Aquincum történetének jelentős mértékű átfrását.

A legjelentősebb változások kétségtelenül az aquincumi légióstábor topográfiájában és történetében következtek be. A módosításokat jól tükrözi a Budapest Régiségei 24. és 25. kötetében megjelent tanulmányok sora, valamint az Archaeologiai Értesítőben és a Régészeti Füzetekben megjelent ásatási beszámolók. Az újabb feltárások számos, eddig megoldatlan problémát tisztáztak már eddig is, amelyek a „Budapest története” megírásakor Nagy Tibornak is nehézséget okoztak, aki az akkor még érthetetlennek tűnő jelenségekre több-kevesebb sikerrel próbált magyarázatot találni.

Problémát jelentett a Vespasianus-kori ala-tábor helyének meghatározása. A korábbi, ún. Drusus kő feliratának új interpretálását szerencsésen követte a topográfiai meghatározás. Ma már ismeretes, hogy ez a Vespasianus-kori palánktábor — és nem kőtábor — az Árpád-hídtól délre eső területen, tehát a kő eredeti lelőhelye közelében helyezkedett el. A Vespasianus-korin kívül még további egy, vagy két palánktábor nyomait is sikerült megfigyelni a későbbi légióstábor északkeleti sarkánál. Ezek időrendi tisztázása még a további kutatás feladata. A palánktáborok alapján lehetséges, hogy még egy segédcsoport állomásozott itt a korai időkben. Mindkét, illetve három tábor Nagy T. előtt még ismeretlen volt, Aquincum korai megszállására vonatkozóan — óbudai rész — az említett építési feliraton kívül alig állt adat a rendelkezésére.

Nagy T. a mű megírásakor még csak két légióstábort ismert Óbuda területén, azok topográfiai és részben kronológiai kérdései bizonyos mértékig nyitottak voltak. Az újabb kutatások elsősorban az ún. Trajanus-kori kőtábor topográfiáját tisztázták. Ennek védműveiről, úthálózatáról, általában belső topográfiájáról csak elszórt adataink voltak. A kutatások meglehetősen pontosan körülhatárolták a még Nagy Tibor által megkezdett ásatások révén a tábor alaprajzát. Így a már ismert porta principalis dextra további tisztázása mellett a porta praetoria csaknem teljes, a porta decumana részbeni feltárásán kívül, a tábor valamennyi oldalfalát megkutatták. A tábor védőrendszerén túl a belső topográfia tisztázása terén is jelentős eredmények születtek. A legnagyobb méretű feltárás a már ismert thermae maiores területén folyt. Mellette különösen a parancsnoki épület, a principia és a hozzákapcsolódó tetrapylon leletmentése a legszámottevőbb. Az időközben sajnos elpusztult épület a tábor belső topográfiájának meghatározásánál kulcsfontosságú szerepet játszott. Jelentősnek tekinthető a táborbelsőben a tribunus laticlavus épületének, s az ott talált Mithras szentélynek a feltárása is. Az említetteken kívül természetesen a légiós tábor számos helyén folytak feltárások, leletmegfigyelések, melyeknek pusztán felsorolására sem vállalkozhatunk. A belső úthálózat tisztázása és a tábort övező árokrendszer kikutatása is hozzájárult ahhoz, hogy ezen adatok birtokában részletesebben és pontosabban rajzolhassuk majd meg a légióstábor topográfiáját és történetét.

A legjelentősebb változást Óbuda rómaikori történetében és topográfiájában éppen a mű megjelenése évében előkerült későrómai légióstábor hozta. Ez a kései légióstábor Aquincum 3–4. századi, de minden bizonnyal középkori történetére vonatkozó ismereteinket (Póczy K., *ÉÉptud* 15.1983) alapvetően meg fogja változtatni. A tábor építési

ideje — minden valószínűség szerint Constantinus kora — szerepe és jelentősége, a korábbi légióstábor felszámolásának mértéke, számos, még tisztázni való kérdést eredményezett. Ezekre csak a további kutatások adhatnak megnyugtató választ.

Kevés új adat áll rendelkezésünkre a korai, ún. Domitianus-kori légióstáborra vonatkozóan. Itt lényegében a Nagy T. által már ismertetett helyzeten kívül alig hoztak újat a kutatások.

A légióstábort övező canabae területén több jelentős épület látott napvilágot. A tábortól északra általában díszesebb épületek, míg délre és keletre elsősorban ipartelepek és lakóházak maradványait sikerült feltárni, illetve megfigyelni. A széleken fekvő ipartelepek közül legjelentősebb egy nagy téglaegető kemence. Ugyancsak figyelmet érdemelnek az aquincumi temetők újabb feltárt részletei. Így különösen számottevő a Benedek Elek utcánál kiásott temetőrészlet, melyben közel hétszáz sír került elő. Rendkívül értékes a késői légióstábortól délre elhelyezkedő későrómai temetőben felkutatott, valószínűleg hét-karéjos temetőkápolna, melyet sajnos csak részben lehetett feltárni.

Ha nem is olyan jelentős változást, de számos új eredményt hoztak az aquincumi polgárváros területén az utóbbi években végzett feltárások, leletmentések. Sikerült tisztázni a polgárváros védműveit, így legutóbb az északi városfalat, s különösen fontos eredménynek számít az északi városkapu felkutatása. Ugyancsak jelentős eredmény a polgárvárost átszelő aquaeductus és a hozzátartozó díszkapu, valamint a vízvezeték keleti oldalán elhelyezkedő épületmaradványok feltárása. Ez utóbbiak a polgárváros észak–déli főutójáról már ismert üzletsor hátsó traktusát képezik. A polgárvárostól délre, a Kaszás dűlőben nagyobb terület római kori beépítettségét sikerült tisztázni.

Az újabb aquincumi kutatásokra vonatkozó felsorolásunk természetesen csak tájékoztató jellegű, hiszen a „Budapest története” megjelenése óta eltelt évtizedben számos kisebb-nagyobb méretű feltárás, leletmentés folyt az aquincumi településkomplexum szinte teljes területén. Ezek valamennyijének számbavétele, értékelése, vagy csak pusztán felsorolása is meghaladja ezen rövid kis tájékoztatás keretét. A teljes értékelés nem is lehetett célunk, se feladatunk.

Nagy Tibor összefoglalása az 1973-ban megjelent „Budapest történeté”-ben a város római kori életét, gazdaságát, társadalmi viszonyait, főbb történeti eseményeit korszerű eszközökkel rajzolta meg, felhasználva szinte a teljes, akkor rendelkezésre álló forrásanyagot. Az újabb feltárási eredmények túlnyomórészt feldolgozatlanok, a kutatások sincsenek lezárva, hiszen a városrekonstrukcióval párhuzamosan még néhány évig eltarthatnak a munkálatok. A teljes anyag közreadása még hosszú időt vesz igénybe. Ennek elkészültéig az 1973-ban megjelent kötet a korábbi eredmények összefoglalásával megfelelő kiindulási alapot jelent fővárosunk ókori történetének további feldolgozásához, a kor szak eseményeinek, társadalomtörténetének, anyagi kultúrájának, kulturális életének, a település topográfiájának árnyaltabb megismeréséhez.

Soproni Sándor

Középkor

A középkori magyar várostörténet és városi művelődés szempontjából Budapest több mint hét évszázados szerepe és annak megítélése döntő fontosságú önmagában is, de a többi városokra, sőt az egész országra kiható gazdasági, társadalmi és kulturális befolyása tekintetében is. Nagy és fontos feladatot teljesít tehát az öt kötetből álló sorozat, amely arra vállalkozott, hogy a legújabb kutatások alapján a főváros történetét a korszerű követelmények szem előtt tartásával újra megírja. Az elmondottak teljes mértékben indokolják, hogy az ötből két vastkos kötetet szántak a középkorra, beleértve a török hódoltság 150 éves időszakát. E tekintélyes terjedelem azonban egyszersmind azt is jelenti, hogy az utóbbi évtizedek során minőségben és mennyiségben egyaránt hatalmas új, eddig nagyrészt ismeretlen anyagot gyűjtött össze a történeti, régészeti és művészettörténeti kutatás. E nagy jelentőségű körülmény tette lehetővé a főváros középkorának nagyszabású feldolgozását. A teljesítmény értékét tetemesen emeli az a tény, hogy Budapest történetének és művelődésének mindenfajta középkorra vonatkozó emlékei túlnyomó hányadukban elpusztultak. E megállapítás vonatkozik az írott forrásokra, de még inkább a város építészeti megjelenésére, amely a hódoltság alatt nem hogy nem fejlődött, hanem súlyos károkat szenvedett. Ami pedig megmaradt, azt a 18–19. század újjáépítései, átalakításai szinte teljesen eltüntették. Ilyen körülmények között aligha csodálható, hogy Salamon Ferenc múlt század végi munkáján és a második világháború előtti csonkán maradt sorozaton kívül csak a hetvenes évek folyamán kerülhetett sor egy nagy igényű és részletekbe menő feldolgozásra. Ha Divald Kornél századeleji kis terjedelmű összefoglalása után a két világháború között Horváth Henrik jelentékenyen bővítette is Budapest középkori művészetének látókörét, tudásunk ugrásszerű megnövekedése csakis a negyvenes évek második felében meginduló és azóta is módszeresen folytatott régészeti kutatások következtében tágult ki alapvetően. A palota és a várnegyed mellett ma már a leglényegesebb települési, városszerkezeti és egyes fontosabb épületekre vagy együttesekre vonatkozó ismeretek egyre szélesebb tévlatokra tekinthetnek főként a budai, de a pesti oldalon is. A kutatás ütemére és a látókör gyors szélesedésére jó példa az óbudai régészeti feltárás, amelynek a hetvenes évektől kezdődő folyamata még alig tükröződhetett a szóban forgó kötetek kézírataiban. A magyarországi történelem sajátos alakulása következtében a főváros középkori történeti és művészeti fejlődésének új, az eddiginél sokkal gazdagabb kifejtését tehát egy rokon, de mégis más tudomány módszeres tevékenysége tette lehetővé. A régészet egyre terebélyesedő eredményei s ezzel párhuzamosan a történeti forráskutatás és azok értékelésének következtében feltáruló friss összefüggések tették lehetővé és egyben szükségessé Budapest történetének az eddigieknél jóval szélesebb és hitelesebb alapokra támaszkodó feldolgozását.

Az I. kötet második felében Györffy György tárgyalja terjedelmes tanulmányában Budapest Árpád-kori történetét. Györffy e korszak írott forrásanyagának legjobb ismerője és éppen a 11–14. századra vonatkozóan az ország középkori történeti földrajzának feldolgozója. Így különösen alkalmas arra, hogy a főváros topográfiájának számos, eddig bi-

zonytalan kérdésében a történész oldaláról nyilvánítson megalapozott véleményt. Ezáltal nemcsak széles távlatú történeti keretet ad a mai Budapest területének általános korai fejlődéséről, majd fővárossá válásáról, hanem a topográfia részletein keresztül közvetlen kapcsolatot épít ki a kötet művészettörténeti, elsősorban építészeti jellegű tanulmányával.

Mondanivalója három részre tagolódik. Az elsőben határozott vonásokkal vázolja fel a középkori város általános európai és sajátos magyarországi kibontakozását. Vizsgálja a középkori város létrejöttének történeti feltételeit, majd rátér azon európai városok jellemzésére, amelyek közvetve vagy közvetlenül hatottak vagy kapcsolatba kerültek a magyarországi városok kibontakozásával. A mediterrán és a nyugat-európai városok mellett számba veszi Közép-Európa keleti részén a cseh és lengyel városfejlődést, de ezeken túl kitekint a nomád város illetve udvarhely sajátos, a nyugat-európaiaktól elütő, de a hazai viszonyokban szerepet játszó alapvonásainak jellemzésére is. E tömör és határozott vonásokkal megrajzolt összefoglalás nemcsak kitűnő áttekintést nyújt a koraközépkori városalakulás európai helyzetéről, fejlődési feltételeiről és irányairól, hanem egyúttal eleven keretet teremt a magyarországi városok kezdeteire éreztetvén ezek nyugati és keleti szálait és ezek sajátos összefonódását. A hazai városfejlődés fenti értelmű összetevőiről, a települések lényeges gazdasági, társadalmi, jogi, földrajzi és művelődési feltételeiről plasztikus képet rajzol, kiemelve az államigazgatással kapcsolatos védelem, tehát a várak településalakító jelentőségét. E számos friss szempontot felvető bevezetés után tér át voltaképpen tárgyára: Buda és Pest 10–13. századi kialakulására, majd a Vár és a polgár város tatárjárás utáni kiépülésére. Fejtegetéseiben mindig szem előtt tartja a mai Budapest területének összes kitapintható települési előzményeit.

Györffy a bevezetés utáni második fejezetben különös gondot fordít az általa vizsgált terület 10. századi helyzetére, hiszen ebből nőnek ki fokozatosan a későbbi települési központok csakúgy, mint a terület településeinek akkor még szétszórt, hosszú ideig falusiasnak számító apróbb gócai. A fejedelmi törzs szálláshelyei már magukban foglalják a későbbi főváros csiráit, kibontakozásának történeti lehetőségeit. Buda legendás eredetének rövid vizsgálata is tartalmaz olyan elemeket, amelyek megfelelő kritikával bevonhatók a történeti valóság rajzába. A Krumheltferdeye helynév 1389-i feltűnése bizonyítja, hogy Óbudán még akkor is élt a Nibelung-ének valamelyik korábbi változata az ottani lakosok között. Óbuda és a pesti castrum korai kialakulása, különböző népelemekkel való benépesülése olyan gazdasági és társadalmi kedvező feltételek mellett valósult meg, amelyek a Duna két partján történő államszervezés lényeges támpontjaivá váltak. A középkori történetben igen nagy szerepet játszó óbudai (általában budainak mondott) káptalan Péter király által történő alapítását a prépostsági templom Péter apostolról való elnevezése világosan bizonyítja. Hasonlóképpen az István királyt a trónon követő Péternek tulajdonítható a pécsi székesegyház első épületének emelése is, amit ugyancsak az apostolfejedelmek szenteltek. II. Géza 1148-ban Óbudának adott fontos kiváltságlevele vezette be Óbuda emelkedését s III. Béla halála után, a 13. század első harmadában királyi székhellyé válását. Ezzel párhuzamosan Pest települési magja is kiépül. Ezt bizonyítja a domonkosok korai megjelenése, akik az 1220-as években már felépítették Pest déli felében, Györffy sze-

rint talán a mai Egyetemi templom helyén erős kolostorukat, amely annak felgyújtásáig a tatár ostromnak is ellenállt. A mongol támadásoknak a korszerű védelmi rendszert nélkülöző Pest és Óbuda egyaránt áldozatul esett.

A történeti feldolgozás harmadik fejezete a tatárjárás utáni újjáépítéssel, Buda várának és településének kialakulásával, végleges fővárossá fejlesztésével foglalkozik. IV. Béla városalapítása a budai Várhegyen országosan is döntő jelentőségű tett. Ekkor vette át Buda a szóban forgó terület századokra kiható vezető szerepét. A tatárok ismételt támadásának veszélye váltotta ki a váraljai magyar lakosság 1243-ra, a pesti német polgárság 1247-re tehető felköltözését a budai várba. Elhelyezkedésüket a Magdolna, illetve a Mária templom lényegében egyidejű építése jelzi. A 13. század második felének a korábbi korszaknál jóval bővebb írásos forrásai és a legújabb történeti és régészeti kutatások eredményei alapján Györffy előbb a budai Várhegy új településén, majd a Váralján, Óbudán, Pesten és a közbeeső, illetve a települési magokhoz csatlakozó területeken részletesen megvizsgálja a települési szerkezetet és a megfogható épületeket, illetve együtteseket. Ezáltal kialakítja a szóban levő korszak topográfiai képét, amely a helyszíni kutatásokkal összhangban van. A legkorábbi királyi szálláshely vitatott kérdésében a régészekkel ellentétben kissé módosított állást foglal. Szerinte a Kammerhofban a király az ott folyó munka természete miatt állandóan aligha tartózkodhatott. A Várhegy déli végén pedig palota nem, de királyi udvarhely már lehetett. A királyi palota még a 13. század második felében is az óbudai volt. IV. László 1273-ban hirtelen kitört betegsége alatt Walter kamaraispán házában tartózkodott és nem a saját udvarházában. Györffy ebből az adatból, amelyet a nápolyi Margit-legenda őrzött meg, arra a következtetésre jut, hogy a királynak a budai várban nem volt udvarhelye. Ezért szállt meg a kamaraispán házában, amely a ferences kolostortól északra állt. A nagy mennyiségben talált idomtégla darabok viszont, amelyek kétségtelenül egy 13. századi épületnek voltak részei, mégis arra vallanak, hogy szerényebb királyi szálláshely már akkor állt a hegy déli fokán, a Kelenföldi kapu táján. – Igen értékesek azok az adatok, amelyek bizonyos események leírásában megőrizték az egykorú kisenemesi udvarház szerkezetét. 1271-ben a mai Alsónémedi helyén levő Nevegy faluban egyszobás, szabad tűzhellyel rendelkező ház állt. Budafelhévízen pedig 1273-ban kőből és sárból épült Bonc ottani lakos háza, amelynek szobája és füstös konyhája előtt nyitott tornác húzódtott. Ez a szerkezet a régi Balaton melléki házakra emlékeztet (312, 314. lapok). E nagyon korai adatok vallomását ugyan nem lehet országosan általánosítani, de szövegük kétségtelenné teszi, hogy az ország központi területein már a tatárjárás után voltak olyan kisenemesek vagy városokhoz közel fekvő tehetősebb lakosok, akik állandó anyagból emelt egy-két helyiséges házakban laktak. A tanulmány harmadik, terjedelmes fejezete a szóban forgó települések gazdasági, társadalmi és művelődési körülményeit rajzolja meg. Ezekből kiderül, hogy IV. Béla alapítása és a hozzá közvetlenül tartozó települések, nem utolsósorban a fontos egyházi intézményeket tömörítő és erősített Nyulak szigete már a 13. század második felében megalapozta az új főváros országos jelentőségű jövőjét.

Budapest Árpád-kori művészetét Gerevich László mutatja be. A románkori fejezet a tatárjárással zárul. Ezt követi a 13. század második felének méltatása, a gótikus stílus általános elterjedésének kora. A szóban forgó időszakban természetesen az építészet áll elő-

térben és az architektonikus szobrászat. Ez különösen a legkorábbi évtizedekre vonatkozik: a 11 századra és a 12. század elejére. A történeti forrásokból eléggé ismeretes Fehéregyháza Óbuda területén, ahol a Mária kápolna Árpád sírja fölött épült. A „fehér” elnevezés korai fejedelmi illetve királyi alapításra utal. A templomot gyakran emlegetik a középkori források. 1483-ban Mátyás király a kápolna gondozását az általa épített pálos kolostorra bízta. Ennek templomát és kolostorát tárták fel a Viktória téglagyár területén, de az ásatás románkori nyomokra nem bukkant. A fehéregyházi kápolna helye máig ismeretlen. Megjegyzendő, hogy a pécsváradi alapítólevélben említett Fehéregyház Baranya megyében található s így nem azonosítható az óbudai Fehéregyházával (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1966. 301). Az óbudai prépostság 14. századi temploma ásatása során előkerült fejezettöredék kétségtelenül az úgynevezett palmettás faragványok csoportjába tartozik s így 11. századi épület, feltehetően a Péter király alapításának tulajdonítható templom tartozéka lehetett. A pesti római castumba épített Mária kápolnába temették 1046-ban Szent Gellértet. Erről adhat hírt az a szalagfonatos keretkő, amelyet másodlagosan koragótikus bordává faragtak át. E kápolna volt a mai belvárosi plébániatemplom románkori maradványaiból ismert épületének elődje.

A 12. század elejéről már több tárgyi emlék ismert. Az akantuszleveles oszlop- és pillérfők sorolhatók elsősorban ide, amelyek részben az óbudai korai prépostsági templomhoz tartoztak, részben — Gerevich szerint — a budai Várból származnak. Nehéz azonban jelenlegi tudásunk szerint elképzelni, hogy ott milyen épülethez volnának kapcsolhatók. Másodlagos felhasználásuk feltételezése valószínűbbnek tűnik. Ugyancsak a 12. század elejére utal a tabáni Krisztus relief és a Rudas fürdő falában másodlagos beépítésben talált kerub dombormű. Ezek valószínűleg a Kelenföldnek vagy Kispestnek nevezett Várhegy alatti település Gellért püspöknek szentelt templomából származnak.

Óbuda művészeti fejlődéséhez köthetők azok a magas művészi és technikai színvonalon álló faragványok, amelyek bonyolultan kígyózó indák között állatalakokat jelenítenek meg. Ez a stílus a pécsi székesegyház és a somogyvári bencés apátság hasonló faragványaival rokonítható. A pesti plébániatemplom románkori maradványai, de főként az óbudai királyi vár már a 13. század első harmadát idézik. Ez utóbbinak kiemelkedő szerep jutott az Esztergomban megindult korai gótikus udvari műhely tevékenységében, amint erről e kötet megjelenése után 1978-ban az Árpád-kori művészetet bemutató székesfehérvári kiállítás bizonyosságot tett. Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy a mongol támadásig Óbuda játszotta a mai főváros területén a vezető szerepet. A megmaradt emlékek töredékességükben is magas művészi színvonalú művészi központról adnak hírt, amely a 12–13. század fordulójától lépést tudott tartani az európai fejlődés korszerű törekvéseivel is.

Óbudával szemben a tatár pusztítás utáni újjáépítés a Várhegyet tolta előtérbe s IV. Béla ottani városalapítása nemcsak a szóban forgó területen, hanem országosan is eldöntötte a Pesti Új Hegy településének végleges fővárossá válását. A 13. század második felében a Várhegyen történt egyházi és világi építkezések máig terjedő érvénnyel szabták meg a település szerkezetét, erődtítését és kialakították az új stílusnak: a gótikának minden

lényeges épülettípusát, ezáltal a magyarországi gótikus város minden lényeges elemét. Mindebben a királynak elsőrendű szerep jutott. Bár Gerevich most ismertetett összefoglalása óta kiderült, hogy a Várhegyen a tatárjárás előtt is volt már szerényebb település, a város lényeges kialakulása részleteiben is kétségtelenül 1242 után következett be. E korábbi település megléte viszont újabb lehetőségeket nyithat eddig bizonytalan kérdések megválaszolására, pl. a Mária templom esetleges előzményeire. Gerevich tanulmánya először legjelentősebb egyházi épületekkel foglalkozik. Közülük a budai és a Nyulak szigetén emelt koldulórendi építkezések kapnak mind a település fejlesztése, mind a művészet szempontjából különleges hangsúlyt. Szent Margit síremlékével kapcsolatban csak Lux Kálmán rekonstrukcióját ismerheti s így Lővei Pál 1980-ban megjelent dolgozatának megállapításait még nem veheti tekintetbe. A település új, de akkor még hevenyészett erődfítése az ásatások eredménye alapján már megfogható. A Várhegy déli fokán feltételezett királyi szálláshely meglétét elsősorban a kétségtelenül e korszakra tehető, százmű idomtéglá töredékből vezeti le. Igen jelentős az az összefoglalás, amelyet a második világháború utáni régészeti kutatások nyomán a lakóházak kialakulásáról olvashatunk. Az általában emeletes kőépületek csak a telek fele szélességét foglalják el. A házak keskeny homlokzatukkal fordulnak az utca felé, tehát falusias, úgynevezett fésűs beépítésű utcahálózat jön létre. A kapualjas megoldás későbbi fejlemény, bár néhány korai példa is akad. Az Uri utca 31. számú, emeletén kapcsolt ablakos ház e kötetben való szerepeltetését nem tartom indokoltnak. Inkább a 14. század közepén, második felében találná meg helyét. A budai kőépítkezések a környéken is elterjedtek. E tekintetben Csöt falu háromnegy helyiséges, sárral összerakott kőfalas, szabályos utcasort alkotó házsora igen fejlett fokot képvisel. Egyterű, eredetileg félkörívű szentéllyel záródó temploma is arra vall, hogy a falu a tatárjárás után épült.

* * *

A II. kötet háromnegyed része foglalkozik a 14. századtól a 16. századig terjedően a főváros tágabban értelmezett területének történetével és művészetével. Éles határt jelent az 1541. év, amikor a török hatalom végleg elfoglalta Budát és százötven évig birtokában tartotta. A történeti nagy fejezetet Kubinyi András írta. E terjedelmes tanulmány a kötetnek mintegy felét teszi ki. A főváros gótikus művészetének kiteljesedését és a reneszánsz első korszakát Gerevich László mutatja be. Mindkét tanulmány az adatok gazdagságában, azokból vonható következtetésekben és a teljes történeti és művészeti kép kialakításában a korábbi hasonló közleményeket messze túlszárnyalja. A történeti kutatások elmélyülése, újabb, eddig kevésbé vagy egyáltalában nem ismert összefüggések kimunkálása, az európai várostörténetírás legfrissebb eredményeinek a szóban forgó témára való gondosan mérlegelt alkalmazása párosodott a nagyarányú régészeti feltárások történeti és művészeti eredményeivel. Így a tekintélyes hiányok ellenére is Buda, Pest, Óbuda és a hozzájuk kapcsolható települések gazdasági, társadalmi, kormányzati és művelődési viszonyairól az eddigieket sokszorosan felülmúló hitelességgel és változatossággal volt megrajzolható azok kibontakozásának képe, e települések egészének és részleteinek élete. A mindenkori király-

nak a három legfontosabb településsel: Budával, Pesttel és Óbudával kapcsolatos tevékenysége, a főnemesség, az egyházi testületek, a polgárság életének minden vonatkozása sokkal kedvezőbben vált értékelhetővé a budai palota és a Várnegyed feltárása után mint korábban, amikor e tekintetben alig állt rendelkezésre megfelelő valós alap. E megállapítás fordítottja is igaz, hiszen a főváros közeli és távoli piaci körzeteinek mélyrehatóbb történeti elemzésből fakadó ábrázolása a művészeti fejlődés vizsgálata számára is a stíluskritikán túlmenő történeti fogódzót nyújt. Így a történeti és művészettörténeti—régészeti fejtegetések — mikét az I. kötetben — a II-ban is összhangba kerülnek egymással. Az előbbi az itt folyó élet egészét és finoman színezett, sokirányú mozgását jeleníti meg, az utóbbi pedig a lehetőségekhez mérten de a korábbi közleményekhez képest jóval árnyaltabban mutatja be a városi, mezővárosi és falusi élet színhelyét.

A kutatási anyag hatalmas növekedése megfelelő rendszerezést tett szükségessé. Ez a történeti feldolgozásban a politikai történések keretének figyelembevételével a gazdasági, társadalmi és kulturális jelenségek rugalmas, de világos szétválasztása s egyidejűleg összefüggéseik kiemelése révén valósul meg. E művelődéstörténeti szemlélet szerves belső kapcsolatot teremt a művészet alakulásának megjelenítésével, amely a stíluskorszakok főüteme szerint tagolva mutatja be a 14. században kibontakozó főváros ez irányú tevékenységét, Zsigmond korának megerősödő polgári, majd Mátyás és a Jagello kornak egyrészt a király kezdeményezésén, másrészt a polgári lakosság egyre szélesedő igényein alapuló művészetpártolását.

Kubinyi András részletes és finom elemzéssel mutatja be a királyi alapítású és a királyi székhellyel sok tekintetben összefonódó Buda, Pest és Óbuda különböző mértékű, de Budán és Pesten egyértelműen izmosodó polgári fejlődését, Buda kétségtelen vezető jellegét és a mezővárossá süllyedt Óbuda fontos kiegészítő szerepét. Ugyanakkor figyelmet szentel a három főtelepülés közvetlen környezetéhez tartozó mezővárosi és falusi jellegű településeknek is megállapítván azoknak a főtelepülésekkel való szerves és gyümölcsöző kapcsolatát. Hangsúlyozza Buda és Pest földrajzi helyzetéből fakadó kereskedővárosi mivoltát. Országos gazdasági szerepét így jellemzi: „Buda Pesttel fogyasztó és kereskedő (sőt talán bizonyos mértékben export iparú) város volt és mint ilyet, joggal nevezték a kortársak a 16. században 'egész magyarország piacának'”. (233. lap) Buda népesség szempontjából is az ország legnagyobb városa, amely Európa közepes városaival minden tekintetben egy szintre sorolható. Helyesen érzékelteti a szerző, hogy Buda, de Pest és Óbuda is a központi hatalomtól csak viszonylagosan független és életüket a fővárossal természetesen kapcsolatban levő feudális erők polgári érdekektől eltérő törekvései többékevésbé mindig módosították. Nagy jelentőségű az a megállapítás, hogy Budán és Pesten a polgárság hanyatlása csak a 16. század elején indul meg és a Jagello korszak első két évtizede nemcsak szervesen kapcsolható Mátyás korához, hanem még annál is kedvezőbb képet mutat. A hanyatlás a parasztforradalom leverése után és a török veszély állandó növekedése következtében indult meg. A török hódoltság nem egyedüli oka annak, hogy a magyarországi városfejlődés és benne a fővárosé is nem járhatta a nyugat-európai felfelé ívelő utat, de abban döntő szerepet játszott, hogy a súlyos fordulat oly korán bekövetke-

zett. Buda életerejét mutatja az a tény, hogy a rövid, de pusztító török megszállás 1526-ban, majd 1529-ben sem hozott benne helyrehozhatatlan veszteséget. A döntő csapás 1541-ben következett be. Buda végleges elestével a várost másfél évszázadra kikapcsolta az ország testéből és fővárosi szerep helyett egy, a korszerű Európától merőben elütő keleti biroralom elhanyagolt határvárosává süllyesztette.

A század közepén nagy lendülettel meginduló és azóta is folyó régészeti kutatások rendkívül gazdag és egyre nagyobb távlatokat nyitó eredményei tették lehetővé a főváros mai területe gótikus és reneszánsz művészete kifejtését és értékelését. Esztergom és Székesfehérvár után Buda az a legfőbb művészeti központ, amelynek súlyos pusztulása egész középkori művészetünk legfájdóbb veszteségének tartható. A szóban forgó ásatások ugyan csak töredékeket hozhattak jobbra felszínre, mégis sokszorosán bővítették ismereteinket és lényegében tisztázták a legfontosabb, eddig eltűntként számon tartott műemlékeknek, sőt ezek együtteseinek helyét, szerkezetét, számos részletét. E körülmény elsősorban a királyi palota és a Várnegyed vonatkozásában hozott döntő változást, de Pesten és a két főtelepüléshez csatlakozó kisebb-nagyobb települések tekintetében is rendkívüli jelentőségű. A több mint egy évtizedre visszatekintő és most is folyó óbudai feltárások megtalálták a település legnevezetesebb középkori épületegyüttesét a klarissza kolostort, a ferencesek templomát, a Margit kápolnát, számos világi épületet és a királyi majd királynői palota további részleteit. Ezek természetesen már nem szerepelhettek e kötetben, de világosan bizonyítják, milyen nagy lehetőségek rejlenek még a föld alatt. Gerevich tanulmányának 14. századi fejezetében központi helyet foglal el a budavári palota, amelynek feltárása a Várnegyedben folyt kutatásokkal együtt nemcsak Buda, hanem az ország egykorú gótikus művészetét új megvilágításba helyezte, távlatait lényegesen bővítette. Az Anjou palota emelése kapcsán mesternév is felmerült: János kőfaragóé, akit Lajos király építészeti érdemeiért adományokkal jutalmazott. Bár egyedüli vezető szerepe a palotát illetően egyelőre aligha dönthető el, valószínűnek látszik, hogy egyike lehetett a palota munkáit irányító mestereknek. Az ő körébe utalt alakos töredékek közül a finoman kidolgozott női fejcs gyám bizonyára az 1974-ben megtalált Zsigmond-kori szoborcsoporthoz tartozik. Ennek későbbi előkerülése sem tette lehetővé a tanulmányban való bevonásukat és értékelésüket. A királyi palota mellett a polgárváros egyházi, de főként világi épületei jellemzésének viszont tág tere nyílt a szerkezet tekintetében csakúgy, mint a részletekre vonatkozóan. A kutatások nyomán előkerült nagy számú, nem egyszer jó művészi színvonalat is képviselő kézműipari termékek a kerámiától kezdve az üveg- és fémművességig az udvari és a polgári élet ünnepi és hétköznapi életére vetnek éles fényt. Zsigmond trónraléptétől Mátyás uralkodásának megkezdéséig terjedő évtizedek Buda gótikus művészete virágkorának tartható. Ekkor épül ki teljes pompájában a királyi palota és alakul ki a polgárváros végleges képe a telkek teljes szélességének beépítése által. A palotát és a várost egységbe foglaló új, tornyokkal és támpillérekkel megerősített fal adja meg a gótikus Buda középkori képét. Pesten ekkor kapja a Belvárosi templom tágas csarnokszentélyét ülőfülkesorának gazdag alakos festményeivel. A tanulmány utolsó fejezete a 15. század harmadik és a 16. század első harmadával foglalkozik. Ez időben a főváros művészetében a döntő szót a reneszánsz mondta ki, bár a polgári élet még inkább

a gótikához ragaszkodott. A palota Mátyás által emelt új részei már nemcsak díszítésben, hanem szerkezetben is az itáliai stílust veszik át. A régebben és újban előkerült, főként vörösmárvány faragványok, keretek, ablakok és ajtók, mennyezettöredékek, kandallók és orsós korlátok az egyéb épülettárgyakkal, majolika burkolatokkal együtt e tényt egyértelműen alátámasztják. Ezt egészíti ki Mátyás műgyűjtői tevékenysége, amelynek ránk maradt töredékei igazolják a király kivételes érdeklődését mind a tudomány, mind a művészet minden ága iránt. Az ő udvarában teljesebb ki a már évszázados helyi hagyományokkal rendelkező színes mázas kályhacsempe készítés. Gerevich elmélyíti azt a már korábban ismert megállapítást, amely szerint a reneszánsz művészet izmosodása és nagymértékű elterjedése a Jagello-korszak elejére esik. E fejlődési vonal tehát erőteljesen alátámasztja a kötet ugyanezen időszakra vonatkozó várostörténeti következtetéseit. Ki kell emelni a szerzőnek azt a helyes és megalapozott törekvését is, amely a főváros művészeti fejlődését mindig országos összefüggésben vizsgálja és értékeli.

A kimagaslóan szép és gondos kiállítású két kötet középkori tanulmányainak különleges értéket ad az a körülmény, hogy az utóbbi négy évtized kutatásainak valóban hatalmasan kibővült történeti és tárgyi anyagát nemcsak rendszerezi, hanem olyan új összefüggésekbe ágyazza, amelyek a korábbi ismeretknél jóval megfoghatóbbá teszik a középkori magyar főváros országos és európai jelentőségét.

Entz Géza

Török hódoltság kora

A magyarországi török kor történetének bármely részletével foglalkozó munkák mindig széles körű érdeklődésre tarthatnak számot. Ezért előzte meg komoly várakozás a Budapest története II-ik kötetének a megjelenését, amelyben a kor olyan kiváló ismerője, mint Fekete Lajos és a kor magyar vonatkozásainak jeles kutatója Nagy Lajos mutatják be fővárosunk történetének súlyos harcokkal teli másfél százados történetét.

A jelenlegi mű valójában nem újonnan készült munka, hanem Fekete Lajosnak 1944-ben az akkori Budapest története III. köteteként „Budapest a törökkorban” c. megjelent alapvető munkájának jelentős mértékben összevont, lerövidített és több helyen – az újabb történeti kutatások eredményei alapján – átdolgozott, illetve bővített kiadása. Ez a nehéz feladat Nagy Lajosra hárult, aki igyekezett ennek eleget tenni.

A korábbi műhöz viszonyítva az újonnan megjelent kiadvány szerkezeti felépítése több szempontból is változást jelent. Elsősorban megváltozott több esetben az egyes fejezetek címe és korábbi sorrendjük is némileg változott. Az újabb fejezetek egy része két fejezet egyes részeinek összevonásából született, más részük pedig egy korábbi fejezet szétválasztásából. Ez utóbbi módon jött létre a hajdani „Az iszlám védőgátja” c. fejezetből a mostani mű első és hetedik – egyben utolsó – fejezete.

A munka hét fejezetben igyekszik bemutatni magát a várost és annak életét. Az első fejezet azokat a visszafoglalási kísérleteket igyekszik bemutatni, amelyeket a császáriak indítottak Buda és Pest, de elsősorban az ország székvárosa Buda – ellen. Itt elsősorban az 1542. évi ostrom értékelésével kapcsolatban találunk eltérést Fekete korábbi munkájához viszonyítva.

A második fejezet a három várost, Budát, Pestet és Óbudát, valamint ezek környékét tárgyalja topográfiai szempontból. Itt ki kell emelnünk Nagy Lajosnak a török kori Pestre vonatkozó újabb kutatási eredményeit, valamint Buda és Pest környékének leírását, amit a korábbi kiadvány bizonyos vonatkozásaiban csak kismértékben érintett.

Jelentős mértékben került átdolgozásra és kiegészítésre a „Gazdasági élet” c. harmadik fejezet. Ezt elsősorban az utóbbi évtizedek gazdaságtörténeti kutatásai tették indokolttá.

A társadalmi viszonyokat és a társadalmi életet a negyedik fejezet mutatja be szemléletesen, míg a következőben a közigazgatással és a város igazgatásával ismerkedhetünk meg. Ez utóbbi rész jelentősebb átdolgozásra került a kutatások újabb eredményei alapján.

A hatodik fejezetben az itt működő egyházakról, az iskolákról és az irodalomról nyernünk tájékoztatást.

A befejező utolsó fejezet Buda visszafoglalásának történetével zárja a korszakot. A város 1684. évi ostromát is e fejezetben tárgyalja a szerző nyilván abból a megfontolásból, hogy ez tulajdonképpen már az 1686-os visszafoglalásnak mintegy az előjátéka volt. Célszerű lett volna azonban az 1684. évi ostromról – mint sikertelen visszafoglalási kísérletről – az ostromokat tárgyaló első fejezetben megemlékezni.

A munkát eléggé jól válogatott képanyag egészíti ki.

Budapest török korát bemutató munka egy kötet részeként jelent meg és így módunkban van a kötetben szereplő tanulmányokkal történő bizonyos szerkezeti összehasonlításra is. Ebből eredően hiányolnunk kell a jegyzet apparátust, amely egy ilyen tudományos jellegű munkánál elengedhetetlen lett volna, annál is inkább, mivel azt a másik két tanulmány esetében nem nélkülözzük.

Ami a tartalmi részt illeti, az az adott korszakról jó keresztmetszetet ad, de nem mindenütt veszi figyelembe azt, hogy az újabb kutatási eredmények néhány korábbi megállapítást nem egy esetben igen jelentős mértékben módosítanak és bizonyos felfogásokat alapvetően megváltoztattak. Ilyen ma már nem tartható megállapításokkal találkozunk a második fejezet végén „A városkép változása Budán és Pesten” c. alfejezetben, a dzsámikkal kapcsolatban.

Budapest területén a felszabadulást követő évtizedekben folytatott nagyméretű ásatások és műemléki feltárások során jelentős török maradványok és az anyagi kultúra nagy mennyiségű tárgyi emlékényaga került elő. Sajnálatos módon azonban ezeknek a bemutatása hiányzik a kötetből. Ez az anyag megérdemelt volna egy olyan „Függelék”-et, mint amilyen az 1944-es kiadványban található, amely a török építészet, az iparművesség és a fazekasság emlékeit szélesebb körben ismerteti meg az olvasóval. Ennek a hiánya azonban semmiképp sem írható a szerzőpáros terhére.

A Budapest Főváros Tanácsa gondozásában megjelent munka a fentiekben említett hiányosságai mellett is mindazok számára is haszonnal forgatható, akik nemcsak fővárosunk török kora iránt érdeklődnek.

Gerő Győző

Budapest Története III. – Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.

Irta Nagy Lajos, Bónis György. – Főszerkesztő Gerevich László. Kötetszerkesztő Kosáry Domokos

Akadémiai Kiadó Budapest, 1975. 586 oldal, 255 kép, 3 melléklet

Budapest történetének III. kötete az első mű, amely teljes áttekintést, összefoglalást ad arról a másfél évszázadot felölelő fejlődésről, amely közvetlen előzménye a modern nagyváros kialakulásának. Az első kötetekkel szemben az összefoglalás lényegében egyetlen szerző, Nagy Lajos munkája, hiszen csak a 18. századi városigazgatásról szóló fejezet származik Bónis György tollából.

Az első szintézis megalkotása mindig nehéz feladat, s különösképpen e korszakra, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakára vonatkozóan, amely Európa-szerte a városi élet mélyreható átalakulását eredményezte. E változás dinamizmusának bemutatását nehezítette az is, hogy a hazai irodalomból semmilyen, a külföldi szakirodalomból pedig igen kevés e korszakra vonatkozó módszertani útmutatás meríthető. A főváros történetére vonatkozó források szisztematikus feltárásának munkája hamar elakadt, s a kötet előkészítéséül szolgáló színvonalas előtanulmányok csak bizonyos kérdések megvilágításához járultak hozzá. Így számos kérdés taglalását csak a szerző kitűnő forrásismerete, a korábban nem vagy alig használt forráscsoportok kiaknázása tette lehetővé. (Sajnálatos, hogy a lapalji jegyzeteket helyettesítő összefoglaló irodalom- és forrásismertetések-ből nehezen állapítható csak meg, hogy melyek a korábbi feldolgozások megállapításai, s melyek a szerző önálló kutatásának eredményei.)

A kötet egyik fő erénye, hogy bár a sorozat egységes szerkesztési elvei a fejezetek merev tematikus rendjét írták elő, e kereteken belül is érzékeltetni tudta a főváros rohamos fejlődésének dinamizmusát. Annak ellenére, hogy a szerző erre vonatkozó megállapításainak bizonyító anyaga gyakran különböző fejezetekben szóródik szét, érzékletesen tudta bemutatni a város gazdasági és társadalmi szerkezetében végbement változások összefüggéseit, s ezek hatását a városi élet minden területén.

A kötet vezérfonala a testvérvárosok gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális hatásugarának tágulása, egy szűkebb tájegység központjából az ország központjává emelkedésnek bemutatása. Nyilvánvaló, hogy a főváros története csak az országos történeti ese-